

Välislähetus nõukaajal

Mati Rahu – Eesti Geograafia Selts, Eesti Demograafia Assotsiatsioon

Olen täheldanud, et minust ükskaks põlvkonda noorematel puudub tihti arusaam, kuivõrd keeruline oli nõukaajal käia teaduslähetusel välismaal. Praegu, kui akadeemilise töötaja asutuse rahakott võimaldab, ei ole vaja muud, kui ise võtta ühendus kellegagi välismaa teadusasutuses, kokku leppida külastuse üksikasjad, osta lennukipilet ja bronnida hotell. Niisama hõlpsalt liigutakse ühelt rahvusvaheliselt konverentsilt teisele. Kuidas aga toimus välismaale sõit 1970ndate teisel ja 1980ndate esimesel poolel, mil mul oli võimalus külastada mõne riigi teadusasutusi? 1980ndate lõpu poole olid reeglid juba lödvemad.

Oskan väljasõiduteemat käsitleda oma töökoha, Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi (EKMI) teadustöötaja vaatevinklist. Kõigi üksikasjadega ma kursis polnud ega suuda paljusid asjaolusid lahti mõtestada. Uduseks on jäänud, mil moel valiti lõplikult välja isikud, kellel välismaale sõita võimaldati.

Kuidas osutada valituks

Kõigepealt, teadur ei tohtinud olla paigutatud kategooriasse „väljasõidukõlbmatu” (вн невыездной) – õigusteta, loata NSV Liidust väljumiseks (1). Väljasõidukõlbmatuks osutus isik, kellel elasid sugulased välismaal, kes oli kohtulikult karistatud, kellel oli juurdepääs ülialajastele materjalidele või keda peeti poliitiliselt/moraalselt mitteusaldatavaks. Takistuseks oli silmaga hoomatava kehalise puude olemasolu. Ideoloogiajüngrid väitsid raudselt: „NSV Liidus pole kõõrsilmseid noormehi ega lonkavaid tütarlapsi! Ja ei saagi olla!” (2). Ilmselt oli või leiti väljasõidu keelamise põhjuseid veelgi. Kapitalistlikku riiki ei lubanud võimud

üksi sõita minusugustel parteitutel. Olen kuulnud teaduritest, kes astusid komparteisse selleks, et oleks kõrvaldatud viimane takistus siirdumiseks stažeerimisele välismaal.

Minu teadustee algas EKMI väikeses vähiepidemioloogide töörühmas, keda juhendas Maret Purde (3, 4). Meile ja paljudele teistele praotus aken välismaale suure poliitika tulemusel: Euroopa julgeoleku- ja koostöökonverentsil augustis 1975 sõlmitud Helsingi lepped avasid tee ka rahvusvaheliseks teadusuuringuteks. Riikide delegatsioonide kohtumistel sõlmitud teadustöö kokkulepetes nähti ette teadlaste lühiajalisi lähetusi välisriikidesse. Minu tööalaseid toimetamisi mõjutasid onkoloogiavaldkonnas tehtud kokkulepped Nõukogude Liidu ja USA ning Nõukogude Liidu ja Soome vahel, samuti Vastastikuse Majandusabi Nõukogu liikmesriikide ühistööprogrammid. Need koostöölepped olid sõlmitud kõrgemal hierarhiatasandil ja akadeemiline reatöötaja sai toimetada loodud raamistikus.

Meie töörühm sõltus paljuski meie valdkonna juhtivast teadusasutusest – Moskvas asuvast onkoloogiakeskusest, ametliku nimega NSVLi Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Onkoloogia Instituudist, mis 1975–1976 nimetati ümber Üleliiduliseks Onkoloogia Teaduskeskuseks. Otsene side oli meil selle onkoloogiakeskuse vähiepidemioloogia osakonnaga, mida juhtis oma ala võrratu entusiast ja organisaator Aleksandr Tšaklin (5). Kogu keeruka masinavärgi talituse hoomamata oli selge, et Moskva onkoloogiakeskus kuulus nende asutuste hulka, kes soovitas üht või teist teadurit välismaale lähetada.

Lisaks, koostööd Soome teadlastega koordineeris Leningradi onkoloogiainstituut, kes omakorda otsustas, keda oma liini pidi välislähetusele saata.

Kui alustada minu teaduslähetest 1970ndatel – Bulgaaria (Sofia) 1975, Soome 1977, USA 1979, Tšehhoslovakkia (Bratislava) 1979 – tuli minu arvamine välismaale sõitjate hulka mulle alati ootamatult. Esimene USA-sõit pidi toimuma 1977. Lihtsalt mingil päeval jõudis EKMI-sse teade, et tuleb hakata vormistama dokumente välismaale sõiduks. Hiljem, osa lähetuste puhul, eriti ühistöös ja eelneva kirjavahe- tuse tulemina Ida-Saksamaa vähi- registriga, sain oma asutuse kaudu ise ilmutada initsiatiivi Berliini sõiduks.

Dokumendid ja kooskõlastused

Olen mõistnud, et välismaale sõitja välja valinud Moskva onkoloogiakeskus või Leningradi onkoloogiainstituut teatas sellest NSVLi Tervishoiuministriesse. Sealset välissuhete valitsusest saadeti kiri EKMI direktorile kas otse või Eesti NSV Tervishoiuministriesi kaudu.

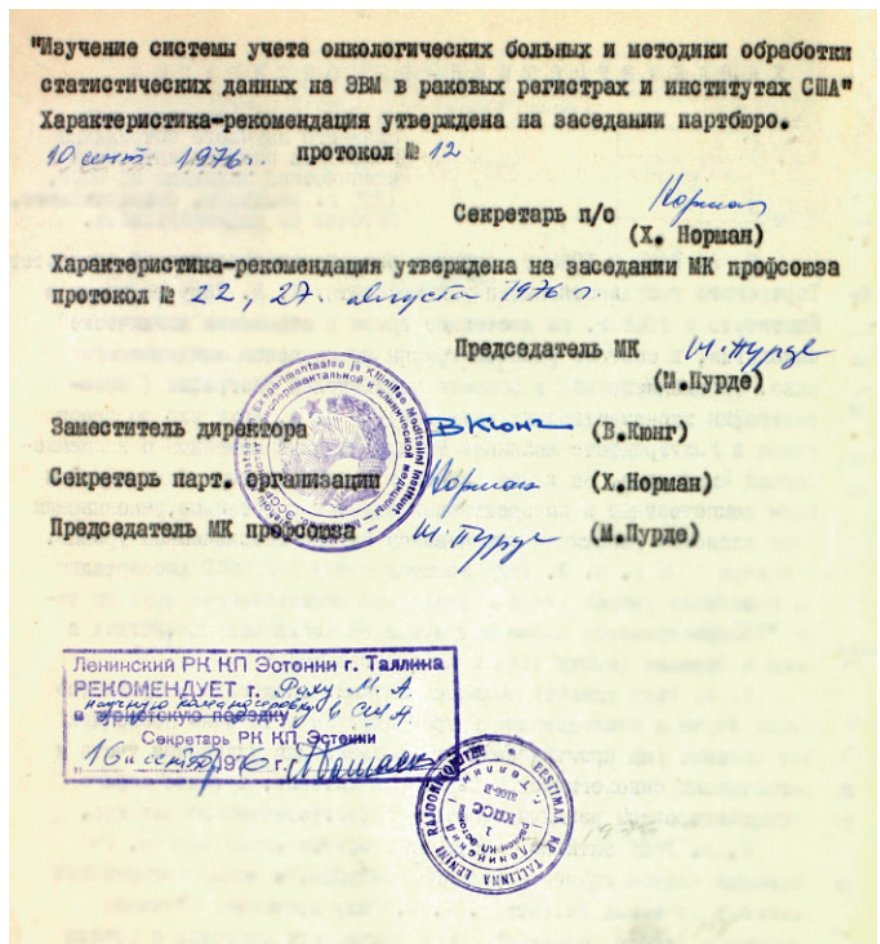
Näiteks 1980ndate esimesel poolel kirjutasime Moskva onkoloogiakeskuse vanemteaduri Galina Gerassimovaga programmi kaks kuud kestvaks tööks USAs. Lähetusest asja ei saanud, kuid mõnevõrra näitab asjaajamise käiku programme alla kirjutama pidanud isikute amet. Lisaks meile kahele ja EKMI direktorile pidid oma allkirja andma Nõukogude-USA koostöövaldkonna „Kasvajate kemoterapia“ kuraator, Moskva onkoloogiakeskuse peadirektor ja NSVLi Tervishoiuministriesi onkoloogilise abi valitsuse juhataja.

Kui esialgne lähetusidee heaks kiideti, tuli alustada EKMIsse saabunud kirjas loetletud dokumentide koostamist ja kogumist. Mõnikord ilmnas tagantjärele, et teade eelseisva välislähetuse kohta osutus ennatlikuks. Dokumentid läksid küll käiku, aga lähetus teoks ei saanud. Põhjust ei teatatud, kuid võis oletada, et tõrge tekkis NSVLi Tervishoiuministeeriumis.

Kõik paberid olid venekeelsed. Näiteks 1979. aasta lähetuseks USAsse vajati kahes eksemplaris järgmisi dokumente: töö- ja poliitikaalane iseloomustus-soovitus, kaadriarvestuse isiklik leht, autobiograafia, meditsiinitõend ja palgatõend. Lisaks nendele tuli täita 5 teatist (täisnimega vn *справка-объективка*, lühidalt vn *справка*) ja esitada 12 dokumendifotot 4 x 5 cm.

Iseloomustuse-soovituse kirjutasi ja trükkis asjaosaline enamasti ise. Eeskujuks võeti kellegi iseloomustus ja vene emakeelega kolleeg andis tekstile viimase lihvi. Põhitekst oli aastast aastasse sama. Iseloomustus pidi olema üdini positiivne, kohustuslikuna tuli anda teada, et isik on „poliitiliselt arenenud“ (vn *политически развит*), „moraalselt kindel“ (vn *морально устойчив*) ja „ideoloogiliselt vankumatu“ (vn *идеологически выдержан*). 1980ndate keskpaiku pidi hakkama iseloomustusse lisama midagi kergelt negatiivset. Minu 1986. aasta Soome lähetuse taotlemisel kirjutasin omapäi või EKMI direktori Pavel Bogovski nõuandel, et iseloomustatav „mõnikord esitab kolleegide tööle kõrgendatud nõudmisi, millega ei arvestata nende individuaalseid erinevusi“.

Iga iseloomustus kinnitati parteibüroo ja ametiühingukomitee istungil. Iseloomustusele kirjutasid alati alla instituudi administratsiooni esindaja (tavaliselt direktor), parteiorganisatsiooni sekretär ja ametiühingukomitee esimees. Mõnel aastal andsid sekretär ja esimees iseloomustusele kumbki koguni kaks allkirja – ühe tavapärasena ja teise selle kinnituseks, et iseloomustust

Joonis 1. Mittetoimunud USA-lähetuse tarbeks valminud iseloomustuse-soovituse lõpposa (M. Rahu väljasõidutoimikust).

arutati istungil (vt joonis 1). Iseloomustusele löödi EKMI pitser, teinekord lisaks instituudi ametiühingukomitee oma. Lõpuks viis EKMI parteisekretär iseloomustuse kinnitamiseks Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) Tallinna Lenini rajooni komiteesse, kus andis oma allkirja sealne parteisekretär. Rajoonikomitees pandi iseloomustuse lõppu pitser, millesse sisse kirjutatud tekstiga soovitati sm Rahu saata teaduslähetusele kõnealusesse riiki. Teinekord tuli selline valmistekst kanda iseloomustusele juba selle trükkimisel EKMI. Iseloomustuse järel pidin käima ise või tõi selle mulle tagasi EKMI parteisekretär. Ei nõutud, et pean asja arutamisel kohal olema.

Kaadriarvestuse isiklik leht, nimetusega ankeet (vorm 5), koosnes neljast etteantud laht-

ritega leheküljest, mis tuli täita käsitsi. Sellesse ankeeti kirjutati sünniaeg ja -koht, rahvus, sotsiaalne päritolu, parteilisus, parteilised karistused, kuulumine komsomoli, haridus, eriala, teaduslike tööde ja leiutiste olemasolu, keeleoskus, kohtulikud karistused, välisreisid, välismaal elavad sugulased. Loetleda tulid kõik lähisugulased, teenistuskohad, sõjaväeteenistuses viibimine, osavõtt igasugustest nõukogudest ja muudest valitavatest organitest, autasud ja sõjaväeline auaste.

Autobiograafia kirjutati käsitsi ja ta kordas ankeedis olemasolevat.

Meditsiinitõendil kinnitati, et inimene on terve. Ilmselt väljastas tõendi EKMI juurde kuuluv kutsehaiguste kliinik, kus käisime perioodiliselt tervisekontrollis. Mäletatavasti ei olnud tõendi väljakirjutamiseks vaja anda vere- ega uriiniproovi. Ka

ei meenu, nagu Tiit Made on selgitanud (6, lk 34), et oleksin pidanud lisatõendeid koguma psühhiaatria-haiglast või naha- ja suguhaiguste dispanserist. (Küll aga soovis mingil perioodil meie Tervishoiu-ministeeriumi ametnik, vist eriosakonnast, saada äsja välismaalt naasnu kohta kohest kinnitust, et ta pole seal nakatunud aidi. Aga see jama ei kestnud kaua.)

Palgatõendil oli kirjas kuupalga suurus. 14.03.1979 välja antud tõendil seisis kuupalk 250 rubla.

Teatis tuli 2 leheküljelisele vormile trükkida ise. See sisaldas uuesti seda, mis oli juba kirjas iseloomustuses ja autobiograafias. Kui välisreiside arv oli suur ja nende loetelu ei mahtunud laht-risse, tohtis sinna kirjutada sõna „korduvalt“ (vn *неоднократно*) ja seejärel viimased välisreisid, sest autobiograafiasse tuli kogu see info niikuinii üksikasjalikult talletada. Minu väljasõidutoimikus (vt allpool) paiknevale Soome lähetustaotluse 1986. aasta teatisele, millele oli keegi kleepinud minu dokumendifoto, oli alla kirjutatud ENSV Tervishoiu-ministeeriumi kaadrite osakonna juhataja A. Sivenkov.

Dokumendifotol ei tohtinud pildistatav kanda rõivastusel ühtki märki. Fotode arv kõikus aastati ja olenes külastatavast riigist. Lähetuseks Tšehhoslovakkiasse 1979 sooviti 6, Soome 1982. aastal 15, Soome 1984. aastal 12 fotot. Fotode tagaküljele tuli kirjutada oma nimi.

Kui nõutav dokumentide kogum oli valmis, saadeti see teele. Mis liini pidi väljasõiduloa andmine toimus, seda ma täpselt ei teadnud. Siin abistab Tiit Made kirjapandu (6, 7). Pärast kooskõlastamist EKP rajooni-komitees liikusid dokumendid edasi „KGB seltsimeeste uurimise alla ja lõpuks EKP Keskkomitee ideoloogia-sekretäri aparati ja väljasõidukomisjoni, kus arvestati KGB seisukohta“ (7, lk 429). Seega väljasõidutaotluse soov kas kinnitati või lükati tagasi väljasõidukomisjoni poolt, keda juhtisid vaadeldaval perioodil Väino Väljas ja Rein Ristlaan.

Teinekord üllatati mõne lisanõud-misega. 1986. aastal, enne minu ja kolleeg Tiiu Aareleidi lähetust Ida-Saksamaale, taheti veel „valmisoleku tõendit“ (vn *справка о готовности*). Meie kaheliikmelise delegatsiooni juhina kinnitasin valmisolekut tööks Berliini vähiregistris nelja lõpetatud tegevuse loetlemisega. Neist viimane selgitas tavapäraseid kaanoneid järgides, et „on tundma õpitud NLKP 27. kongressi materjale ja valmistatud vestluseks teemal „Rahvusvaheline koostöö – üksteisemõistmise pant“.“

KGB tegutsemisest sain mõne-võrra aimu tutvumisel Eesti Rahvus-arhiivis säilitatava väljasõidutoimi-kuga (vk *выездное дело*) (8). Selle koostamine algas 1977, kui olin ette valmistanud dokumente seoses eeldatava USA-lähetusega, ja lõppes 1986 Soome-lähetuse dokumenti-dega. Selle aja jooksul paisus toimiku maht 9-lt leheküljelt 70-le. Seega, minu elu esimene välisreis Bulgaa-riasse (selle) toimiku avamist ei põhjustanud. Väljasõidutoimikusse KGB poolt lisatud õiendite, juur-dekirjutuste ja pitserte uurimine andis tunnistust, et infot väljasõi-dutaotleja kohta hoitakse veel selle ametkonna teisteski dokumentides.

Avastusretk väljasõidutoimiku lehekülgedele väärrib eraldi kirja-tükki, mistõttu piirdun siinkohal mõne otseselt teemakohase tähe-lepanekuga. Kusagil käis arvepida-mine, kellega välismaalastest on mul ja minu lähisugulastel olnud kirjavahetus. Kui vähesed erandid välja arvata, oli minu side välismaaga võrdlemisi üheülbaline: postitasin separaatide tellimise kaarte, vastu sain separaate. Igatahes jooksis toimikus mitmest kohast läbi KGBs lisatu, et mul on 1971. aastal alanud laialdased ameti- ja teadusalase iseloomuga sidemed kapitalistlike riikidega. 1976. aasta paberitele lisatud KGB õiendile on trükitud 11 USA, Inglismaa ja Malaisia tead-lase nimed, kellelt olen separaate tellinud. Ilmselt ei viitsitud loet-leda neid sadu autoreid, kellelt olin selleks ajaks teadusartikleid saanud.

Ankeedile kantud pitserte ja allkirjade järgi otsustades kontrollis selle õigsust kolm KGB töötajat.

Toimikus leidub 1982. aasta doku-mentide hulgas tervishoiu-ministri Väino Rätsepa allkirjaga kiri, mis on adresseeritud ENSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjale Arnold Greenile. Kirjas selgitatakse, et töö iseloomu tõttu pole mul ligipääsu salajastele materjalidele.

1986. aastal, tõenäoselt seoses minu taotlusega töötada aasta Soomes, olen eriti hoolika tähele-panu alla sattunud. KGB 5. osakonna kolme ohvitseri (vanemleitnant A. Vinogradov, alampolkovnik L. Lehtmets, polkovnik E. Selgal) allkirjaga õiendis kinnitatakse, et nende „koosseisuväline kaastöötaja „C. A. A.“, s.t nuhk EKMI, iseloo-mustas mind positiivselt.

Niipalju siis kooskõlastamistest. Väljasõidudokumentide ringkäigu üksikasju Moskva ametikoridorides ma ei tea, kuid minu rohmaka hinnangu järgi võidi kapitalistlikku riiki sõidu korral koguda lähemal ja kaugemal kokku vähemalt 25–30 allkirja.

Välispass ja instrueerimised

Teaduslähetusele siirdunule anti siniste kaantega ametialane välis-pass. Mina sain viisaga välispassi kätte NSVLi Tervishoiu-ministeeriumi välissuhete valitsusest. Seal võeti lähetuse ajaks hoiule tava-line riigisisene pass. Välispassis oli nimi kirjutatud nii vene kui ladina tähtedega. Käsitletava ajajärgu välispassides oli minu nimi transkri-beerimisreeglite järgi omandanud kuju „Rakhou“. Välislähetuse jaoks tehti tavaliselt, ent mitte alati, uus välispass. Alles 1980ndate teisel poolel seda ei vahetatud ja osati kirjutada „Rahu“.

Välispass anti kätte vahetult enne väljasõitu. Kui oli ees rongi-sõit välismaale, tõi ministeeriumi ametnik teinekord passi vaguni juurde platvormile.

Igasugu instrueerimistel rõhu-tati, et välismaal viibides peate välispassi alati kaasas kandma,

sest seda tahetakse ära virutada. Suurem instrueerimine toimus enne esimest Soome-lähetust mingis Moskva parteiasutuses. Tuli läbi lugeda reeglistik ja anda allkiri. Täna on meelde jäänud üksnes see, et kui välismaal saate rongi magamiskupees ainsaks kaaslaseks tundmatu vastassoost isiku, peate paluma vagunisajaatjat, et teid mujale paigutataks.

Tõesti, mälu ei petnud. Käesoleva artikli kirjutamisel otsisin veebist välja sama dokumendi, millega tollal tutvuda tuli. Dokument (9) sisaldab 25 punkti, kupeevahetus on kirjas punktis 7. Punkt 4 aga kutsub üles ülimale ettevaatlikkusele:

Välismaal viibides tuleb pidevalt ilmutada poliitilist valvsust ning meeles pidada, et kapitalistlike riikide luureorganid ja nende agendid püüavad saada neile huvi pakkuvat teavet Nõukogude kodanikelt, diskrediteerida Nõukogude inimest, kui see neile kasulik on, ja isegi meelitada kodumaad reetma. Nende eesmärkide saavutamiseks kasutab imperialistlike riikide luure tänapäevaste tehniliste vahendite abil pealtkuulamist, salajast jälgimist ja fotografeerimist, samuti pettust, šantaaži, võltsimist ja ähvardamist. Kapitalistlikeks luureagentideks on sageli giidid ja tõlgid, arstid ja õppejõud, rätsepad, müüjad, taksojuhid, ettekandjad, juuksurid ja muu teenindav personal.

Enne Tšehhoslovakkiasse sõitu pidime Aleksandr Tšakliniga ennast näitama NSVLi Riikliku Teaduse ja Tehnika Komitee ametimehe juures. See kohtumine jäi meelde põhjusel, sest selgitati, et tänaval naisisikuga jalutades käige sõidutee pool, sest nii ei saa möödasõitval mootorrattal istuv pahalane rebida teie kaaslaste käest käekotti; et praadi tuleb süüa noa ja kahvliga. Seda juttu räägiti tõsisel õpetlikul toonil ja ma mõtlesin hiljem, kas hallipäisel soliidisel Tšaklinil, kes oli töötanud Maailma Terviseorganisatsioonis ja pool maailma läbi rännanud, oli raske emotsioone tagasi hoida. Komiteest lahkumise järel me kogetut ei arutanud.

USA-lähetuse dokumentide ringluse etapil kutsus mind vestlusele KGB major Viktor Raus, kes on tuntuks saanud loomeinimeste meelsuse jälgijana (10). Ta helistas mulle ja määras kohtumise KuKu klubis. Ta tellis endale kohe pitsi konjakit ja mulle minu valikul veini, ning üht-teist ta päris. Mida täpselt, ei meenu, midagi erilist jutuks ei tulnud. Erast Parmasto on sellist olukorda kirjeldanud „eimidagi-ütleva jutu“ ajamisena „linnukese tegemise“ eesmärgil (11, lk 212). Raus soovis, et helistaksin talle mulle antud numbril vahetult enne USAsse väljasõitu. Tegin seda, kuid ta oli telefonitoru kergitaja sõnul parajasti puhkusel või mujal. Rohkem me ei kohtunud.

Välismaale jõudes tuli võimaluse korral käia Nõukogude Liidu saatkonnas, kus saabumine registreeriti, kuid suuremat sõnade pealelugemist ei toimunud. Saatkonna külastamisel Washingtonis kasutasin juhust ja pildistasin saatkonna territooriumi (1125, 16th Street) ees mootorrattal istuvat politseinikku (vt joonis 2).

Välismaal, tagasitulek ja aruandlus

Ma ei oska öelda, kas kogesin välismaale jõudnuna sama, mida 41 aasta

vanusena aastal 1976 läände lähetatud Enn Tõugu (12, lk 217) on ilmekalt väljendanud: „Esimest korda raudse eesriide tagant pääsenud normaalse inimese tundeid on vist sõnades võimatu kirjeldada. Põhiline on vabaduse tunne. Kui te olete näinud kevadel laudast karjamaale lastavaid vasikaid kepslemas, siis aimate, mis tunne see on.”

Minu esimene lääneriik oli Soome ja sinna sattusin ootamatult 1977. aastal viieliikmelises Nõukogude delegatsioonis. Delegatsiooni juht oli NSVLi Tervishoiu- ja sotsiaalministeeriumi onkoloogilise abi valitsuse peaspetsialist Maria Glebova ja selle lihtliikmed Leningradi onkoloogiainstituudi nooremteadur Juri Stefanenko, Moskva onkoloogiakeskuse vanemteadur Valentina Proštšenko, Tallinna onkoloogiadispaneri peaarst Aleksander Gavrilov ja mina. Lähetustaotlus ja -programm olid Moskvast valmis tehtud, mina sellest teadlik polnud ning võib arvata, et kahe tallinlase kaasamine oli poliitiline kaalutlus. Delegatsiooni põhiülesanne oli välja pakkuda onkoloogiavaldkonnad, milles võiks edaspidi alata Nõukogude Liidu ja Soome koostöö. Viie päeva jooksul hulga asutuste külastamine Helsingis, Turus ja Oulus

Joonis 2. Korralvur Nõukogude Liidu saatkonna juures Washingtonis (03.1983).

tähendas tihedat askeldamist. Minu suur elamus oli sattumine Soome vähiregistrisse, mis määras paljusi minu edasise teadustegevuse suuna. Meie delegatsiooni aruanne, mis esitati NSVLi Tervishoiuministeeriumile, oli 20 lk pikkune; sellest poole võttis enda alla minu tekst vähiregistri kohta. Meie külaskäik Soome ületas uudisekännise ja naasmise järel üllitati lühike TASSi teade (13).

Sõit Tallinnast Helsingisse käis tollal ja hulk aastaid hiljemgi ikka Moskva kaudu, sest välispass tuli isiklikult tagastada sinna, kust see väljastati. 180 km asemel läbisin 3700, aga polnud miskit parata.

Teaduslähetusel käinule anti vastuvõttvas riigis päevaraha. Majutuse ja riigis ringiliikumise eest tasusid vastuvõtjad. 1977. aastal anti Soomes viie päeva kulude katteks 315 marka, milles tohtis Nõukogude ametivõimude korralduse järgi ära kulutada 275, s.o 55 päevas. Ülejäänud 40 marka tõi igauks kaasa riigi valuutavarude täiendamiseks. 1982. aastal pidi Soomes nädalaks saadud päevarahast tooma Moskvasse 133,70 marka. See, kes hajameelsuse (14, lk 352), eiramise või eksliku väljarehkendamise tõttu – kõike juhtub – ettenähtud summat Nõukogudema riigikassasse ei lisanud, pidi maksma kopsaka trahvi ja ta riskis musta nimekirja kandmisega.

Tolle aja hindadest markades annavad minu kasinad reisimärkmed järgmise pildi: banaanid (1 kg) 3,60; mandariinid (1 kg) 3,75; pool-logaritmiline paber (1 leht) 1,00; gramfoniplaat 60–80; ingliskeelsed ajakirjad 4–5; portatiivne kirjutusmasin 300. Oma avalähetusel Soome olin veel kogenematu (aga õppimisvõimeline) ega osanud päevarahale lisa hankida kahe vodkapudeli mahaärimisega (6, lk 38–40; 14, lk 252; 15, lk 93; 16, lk 90).

Kõige enam vapustas mind esimesel Soome-reisil Helsingi akadeemiline raamatukauplus. Kogu seda raamatuilma rikkust nähes tükis lausa pisar palgele.

Ülioluline on, kellega välisriiki satud. Teinekord pole inimese paremaks tundmiseks sugugi vaja temaga luurele minna, nõukaajal piisas välismaal käimisest. Üht lähetuskaaslast valdas kihk koguda hommikute hotelli Rootsi lauast peotäite viisi teepakke. Teine kollektioneeris tänavaile vedelevaid õllepudelite kõrke. Kolmas ajas hotelli koridoris hetkeks valveta jäetud toatennindajakärust endale kamaluga taskusse väikeseepe. Neljas pidas endastmõistetavaks, et tänaval ja kauplustes liigub kuueliikmeline delegatsioon alati koos. Eriti praktiseeris koosjalutamist Lenigradi onkoloogia instituudi töötajate tuumikust moodustatud rühm, kui imetleti ahvatlusi Helsingi poodide vaateakendel. Mulle tundub, et viljeldi Tiit Made (7, lk 439) kirjeldatud suhtumismalli välismaad külastavas nõukogulaste turismirühmas – suurimaks patuks oli, „kui keegi käis üksi linna peal jalutamas“. Kaljo Villako sedastas nõukogude teadusturistide „lambakarjana“ liikumise tungi 1980. aastal Hamburgis (14, lk 253).

Mõnel delegatsioonil oli kombeks istuda õhtuti ühiselt hotellitoas ning hävitada kaasavõetud konserve ja kärke. Mul oli kuidagi tuttavlik lugeda seda, kui Enn Tõugu paigutati 1977. aastal Torontos hotellituppa koos kagebiidiga, kellega hommikute ühinesid kaks ametivenda ja nad „mängisid päevad läbi kaarte, jõid viina ja hammustasid Moskvast kaasa toodud vorsti peale“ (12, lk 217–218).

Teinekord olevat kokkupuude läänemaailmaga olnud vägagi vapustav. Tallinna Ülikooli ajaloolasel Priit Raudkivil (isiklik meilivahetus) on oma esimesest, talle 34aastasena võimaldatud välisreisist jäänud meelde seik, mida kirjeldasid 1989. aastal Uppsala kolleegid. Nimelt oli sellesse Rootsi linna lähetatud üks Omski või Tomski naissoost füüsik. Ta oli kodumaal allunud põhjalikule ajupesule. Esimestel päevadel olla ta suhtunud lääneliku elulaadi lopsakusse ülimalt ironiliselt: kõik nähtav on siin korraldatud tema

petmiseks. Aga kui ta lõpuks asja ära jagas ja mõistis, et stipi eest saab ta tõesti igasugu värki ise poest osta, asus ta koonerdama ja sõi ainult odavat koeratoitu. Paraku lõppes lugu halvasti, naine tuli toimetada haiglasse. Üpris sügavamõtteline üldistus (2, lk 39) kõlab: „Sarnaselt suurtele geograafilistele avastustele XV–XVII sajandil, mis põhjustasid „maailmavaatelse revolutsiooni“ Euroopa elanike teadvuses, võisid NSVLi kodanike välisreisid oluliselt muuta nende varasemat arusaama maailmast mõlemal pool „raudset eesriiet“.“

Tagasitulek Nõukogudemaale oli närvesööv, sest tollis võis sind tabada ootamatus. Olen kõrvaltvaatajana silmanud, kuidas tolliametnik sobrab prillikarbis ja pistab sõrmed pintsaku rinnataskusse, kuidas pungis kohvrite sisu viimse pulgani välja tõstetakse. Minu heade õpetajate punkti kuuluva Leo Võhandu nõuannet, minu ristituna „Võhandu kontrastiprintsiipi“ (17) järgides püüdsin tollisabas paigutada rohkete mahukate kompsudega tavalise punase välispassi omaniku järele. Sellist erareisilt tulnud kodanikku puistas toll eriti innukalt ja pikka aega. Järjekorras järgmine, oma sinise passi, ühe kohvrikena ja üleõlakotiga naasnu, kes veel valuutat tõi, pakkus vähem huvi. Ehkki pornograafiat, otseselt riigivaenulikku kirjandust ega banaane-apelsine ma kaasa ei tassinud, varitses alati oht, et poliitilise või demograafilise teemaga teadusartikli koopia, maakaart, liigne taskuarvuti, reisi-päevik, väljalõige ajalehest, ajakiri või pagan teab mis võib pahanduse kaela tuua. Ohtude maandamiseks katsin kopeerimisel teinekord kinni artikli autori ja pealkirja, reisi-päevikusse aga kirjutasin ka salasõnu.

Kontrast välismaa ja Nõukogudemaale olme vahel oli tohutu. Tarvitses vaid tollist läbi saada, kui sovetlik argielu oma tavapalet otsekohe ilmutama hakkas. Reisi-päevikust ma seda ei leidnud, kuid mälust küll: kui me äsja Soomest naasnuna külastasime Moskvast

kauplust, kärkis müüja Gavrilovi peale, kes olevat kas vales kohas seisnud või liiga aeglane olnud.

Tundus, et riigipiiri ületamise järel midagi hullu närvide peale ei hakanud, sest taaskohtasid tuttavaid olusid. Noh, enne välismaale sõitu polnud sööklates nuga leida või oli see keti/nööriga laua külge kinnitatud – kah asi, kui sama nägid mõne päeva või nädala pärast uuesti. Või nõukogulik peldik – olid temaga enne tuttav, nüüd uuendasid tutvust. Või ...

Kui olin EKMI aastate jooksul mitu korda oma kurguhädadele abi saanud naaberosakonnas töötanud kõrva-nina-kurguarstilt Jaak Müürsepalt, mõtisklesime laiemalt. Ja selgus, et tihti algasid mu vaevused pärast välislähetuselt tulekut. Jaak ei juurelnud kaua: süüdi on liigne stress.

Juhendmaterjalide järgi tuli välismaalt tagasipöördumise järel esitada alul lühike ja hiljem pikk lähetusaruanne. Lühikeses aruandes pandi muu hulgas kirja välisriigis kohatud isikud ja nende suhtumise teaduskoostöösse nõukogude teadlastega. Pikk aruanne sisaldas

üksikasjaliku ülevaate külastatud asutustest ja ettepanekud nähtu rakendamiseks Nõukogude Liidus. Ma ei tea, kas oli juhendites nõutud või talitati instinktiivselt, kui Moskvast või Leningradist komandeeritu torkas aruandesse lauseid, mis nentisid nõukogude tervishoiu eeliseid võrreldes äsja külastatud kapitalistliku riigiga. Igatahes minu käsi keeldus leidmast kitsaskohti Soome, USA ja Ida-Saksamaa vähiregistre korralduses või läänemaailma epidemioloogiatega arenguloos. Ainuüksi iga-aastane Soome vähiregistri epidemioloogiliste teaduspublikatsioonide arv ületas märgatavalt Nõukogude Liidu epidemioloogide avaldatu.

Kohustuslikus korras pajatasin välismaa reisidest EKMI koosolekutel. 1979. aasta USA-lähetuse fotograafilisemat poolt tutvustasin Tartu Ülikooli geograafiatudengitele ja minu klassiõe Vaike Laane ärgitusel Teaduste Akadeemia Keemia Instituudi töötajatele. Lasin palju kõnelda fotodel, mida usinalt teinud olin.

Niiviisi need asjad mitukümmend aastat tagasi käisidki.

KIRJANDUS / REFERENCES

1. Мокиенко ВМ, Никитина ТГ. Толковый словарь языка Совдепии. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет; 1998. <https://sovdep.academic.ru/2195>.
2. Попов АД. Советский турист за рубежом: миссия, иллюзии, открытия. Ученые записки Крымского федерального университета им. В. И. Вернадского. Исторические науки 2016;2:34–46.
3. Rahu M, Maret Purde – minu mentor. Padrik V, koost. Eesti vähiravi ajaloo. Kilde onkoloogia arenguteelt. Tartu: OU E.J.N.T ja Vello Padrik, 2018:291–8.
4. Purde M. Pahaloomuliste kasvajate epidemioloogia tekkest Eestis. Eesti Arst 2019;98:52–8.
5. Rahu M, Aleksandr Tšaklin. Eesti Loodus 1982;25:402–3.
6. Made T. Rootsis Nõukogude saatkonnas. Tallinn: Argo; 2016.
7. Made T. Nõukaaeg: meenutused, faktid, olud, veidrused. Tallinn: Rahva Raamat; 2019.
8. Rahu M. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee väljastõidutoimik. ERAF.136SM.1.17064
9. Основные правила поведения советских граждан, выезжающих в капиталистические и развивающиеся страны. Секретно. Приложение к п. Зс, пр. № 167. Рмт: Бредихин ВН, toim. Лубянка – Старая площадь. Секретные документы ЦК КПСС и КГБ о репрессиях 1937–1990 гг. Москва: Посев; 2005. <https://www.klex.ru/1is0>.
10. Ohmann V. Perekond Raus ENSV kaitseliinil. Tuna 2015;18:98–113.
11. Parmasto E. Ühe seenevana elupäevad: mälestusi ja mõtisklusi. Tartu: Ilmamaa; 2009.
12. Tõugu E. Elu nagu etendus. Siberi ja Kremli kaudu Rootsi Kuningriiki. Tallinn; Varrak; 2017.
13. Onkoloogide koostöö. Noorte Hääl 5.11.1977.
14. Villako K. Ajarännak. Teine osa. Mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus; 2001.
15. Pagel O. Eesti NSV turistid Soomes aastail 1955–1980. Tuna 2016;19:79–94.
16. Kurs O. Maadligi maateadused ja mujalgi, II. Veerandsada vahepealset voot 1967–1992. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus; 2024.
17. Rahu M. Meenutusi [Leo Vöhandust]. Arvutustehnika ja Andmetöötlus 2009;(4):23.

Repliik Jaak Uibu artiklile „Rahva tervis ja tervishoid“

Viimases Eesti Arsti kaksiknumbris ilmus rubriigis „Päevakorral“ Jaak Uibu kõne „Rahva tervis ja tervishoid“, mille ta pidas Eesti II elujõu kongressil 2024 Maarja kirikus (Eesti Arst 2024; 103(6–7):290–294). Teadustoimetajatena kinnitame, et mitmed olulised

Jaak Uibu seisukohad ei ühti toimetuse seisukohtadega ning lähevad vastuollu tänapäevaste meditsiini- ja arstieetika kehtivate seisukohtade ja demokraatliku riigi väärtustega.

Eesti Arsti teadustoimetajad